

A lélek értelem nélküli minőségéről Platónnál

I. BEVEZETŐ

Az antik filozófia egyik legproblemikusabb és a legkitartóbb vitával járó témaköre a lélek mozgásainak, funkcióinak tisztázásával kapcsolatos. A preszókratikus bölcsek idevonatkozó elképzelései többnyire befolyásolták a klasszikus filozófusokat. Fontos leszögezni azonban, hogy Szókratész, Platón és Arisztotelész lélektana nem tekinthető a preszókratika egyenes folytatásának. Természetesen ez a kijelentés igaz hármójuk lélektanának viszonyára is, létezik ugyan kisebb átfedések elgondolásaik között, valójában azonban mindhárman egyedi és saját pszichológiai rendszert alkottak.

Érdeemes röviden kitérnünk arra, hogy mégis milyen preszókratikus előképek fedezhetők fel náluk: Szókratész tanítása Hérakleitosz lélektanához áll közelebb, hiszen a hérakleitoszi tüzes tisztán intellektuális^[1] lélek fogalma Szókratész ésszel azonos lélek definíciójának *proto* meghatározásaként is értelmezhető; Platón az orfikus lélekvándorlás és a püthagoreus számelmélet fonalát vitte tovább a lélek lényegi megragadásakor; Arisztotelész pedig részben Platón lélekképességeiről szóló hagyományát, részben pedig az atomisták elképzeléseit követte, amikor a lelket egy a testi szövetekben lakó minőségként értelmezte.

Írásom célja azonban mégsem a preszókratikus bölcsek pszichológiájának feltárása a klasszikus görög bölceletben, hanem egy, a témában talán a legfelkavaróbbnak nevezhető tanítás ismertetése a lélek irracionális képességeiről, amelyet Platón dolgozott ki elsőként.

A platóni corpus nem kevés lélekfilozófiai témájú írást tartalmaz, a korai dialógusok a szókratészi megközelítést tükrözik, a középső korszak írásaiban a halhatatlan lélek és a lélekrészek definíciójának egyfajta kísérletét látjuk, míg az időskori dialógusokban inkább már a lélekrészek tanából következő államelmélettel, pedagógiával, illetve ezzel összefüggésben a helyes megismerés problematikájával találkozunk.

Véleményem szerint az individuális lélek esetében több definíciós kísérletet látunk körvonalazódnival. A korai korszakból fennmaradt szövegekben a lélek meghatározásakor kizárólag annak racionális képessége kerül hangsúlyozásra, az ideatan kidolgozásakor viszont már a lélekrészek tanával találkozunk, ahol

[1] A preszókratikus Hérakleitosz elgondolása szerint a lélek alapvető minősége az értelem, amelyet egy szimbólummal is ellát, az elemek közül a tűzzel. Ld: még Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M. (1998) 303-305.

Platón három képességet nevez meg: egy racionálisat és két irracionálisat; végül a harmadik kísérletben a képességek egymáshoz való viszonyát, konfliktusát tárja fel. Ez utóbbi inkább etikai fejtegetésnek, mintsem lélekfilozófiai tanításnak tekinthető, azonban mégis a lélektanhoz soroljuk, mivel e keretek között az ember jellembeli tulajdonságait egyenként határozza meg. Platón bizonyos érzelmeket tiltó listára helyez, bizonyosakat viszont követendőknak tart, amolyan a gyakorlatban alkalmazott lélekképesség tanként érdemes tehát e harmadik definíciós kísérletet felfognunk.

Tanulmányomban Platón lélektanának főbb csomópontjait, első körben a lélek szókratikus racionális definícióját ismertetem, az abból következő hiányosságokra hívom fel a figyelmet, majd a sajátosan platóni háromosztatú lélektanítást mutatom be, azután a lélek képességeinek egymás közti viszonyát, mint a platóni lélekfilozófia méltatlanul elhanyagolt elemét tárgyalom, végül pedig érintőlegesen ezen tanításának továbbélésére térek ki.

II. AZ EGYOSZTATÚ LÉLEK

A corpus alapján azt lehet feltételezni, hogy Platón lélektana „fejlődést” mutat. Az értelem nélküli képességek a korai dialógusokban még nem kerülnek felismerésre, ott a szókratészi eredetű *pszükhé* tisztán racionális mozgásokat bíró lélek definíciójával találkozunk, csak a későbbi írásokban kerülnek megnevezésre néha kissé ellentmondásosan az értelem nélküli képességek.

1. A halhatatlanság diszpozíciója

A Szókratész halálát követően keletkezett Phaidón, a legfontosabb lélekfilozófiai írása Platónnak. A mű természetesen emellett, hogy Szókratésznek állít emléket, annak filozófiai hagyományát is tovább élteti. A dialógus alapján a következő lélek definícióval találkozunk: a lélek egységes, azonos az ésszel, ez megegyezik Szókratész hagyományával, de kiegészül azzal, hogy halhatatlan és a létezők közül egyedülként önmozgással rendelkezik. Platón ez utóbbi két kitévelt az orfikus és püthagoreus tanítások alapján állítja. Fontos megemlítenünk, hogy Platón későbbi írásaiban úgy pontosítja a lélek funkciójának meghatározását, hogy közben az orfikus és püthagoreus motívumot végig őrzi, ezzel szemben viszont a szókratikus alapot jócskán módosítja. A püthagoreus matematika uralkodó jegye lesz filozófiájának. Érdekességképpen jegyezném meg, hogy az első definíciós kísérlet kapcsán, a Phaidónban még nem találkozunk a lélek zenei vagy mértani arányokkal való azonosításával, sőt kimondottan cáfolja ennek lehetőségét, a matematikát csupán kiegészítő érvként alkalmazza a lélek halha-

tatlanságának bizonyításakor.^[2] A kései Timaiosz dialógusban ezzel szemben a lélek, a világlélek a püthagoreus zenei, mértani és számtani harmóniából kevert matematikai képletével lesz azonos, ahol az individuális lelket a világlélek „maradékaként” tételezi, mintegy a lélek halhatatlan minőségének bizonyítéka-ként, de erről a későbbiekben lesz majd szó.

A Phaidón dialógus négy halhatatlansági érvet tartalmaz.^[3] A négy érvtől a második és a negyedik tisztán platóni érvtől – e kettőt a lélek halhatatlansága mellett a formák létrehozásához szükséges következtetéseket is tartalmazza – az első-ről és a harmadikról lehet feltételezni, hogy az orfikus és a püthagoreus tradíciókra épít. Ebben a dialógusban még megemlíti szintjén sem találkozunk a lélek háromszatú minőségével. Platón ez esetben a lélek észbeli képességének, tisztaságának és örök létének minőségét bizonyítja. Platón elsősorban azt a felismerést próbálja védelmezni, miszerint a lélek intellektuális minősége a földi életben nem teljesíthet maximálisan, ugyanis a formák zavartalan szemlélete kizárólag a testi lét elmúlásával következhet be. A léleknek tehát egyetlen célja lesz: a testi börtönt eltérni és törekedni a szellemi értékek kutatására. „Mert a tudomány kedvelői elismerik – mondta –, hogy a filozófia olyan állapotban veszi át a lelküket, amikor teljesen a testhez van kötve és hozzá van tapadva, és kénytelen rajta keresztül, akár – csak egy börtönrácson át nézni a létezőket, önmagán át pedig semmit, és teljes tudatlanságban fetreng, és látja, mennyire félelmetes a börtön, amibe vágyai juttatták, és hogy maga a megkötözött segít legjobban a megkötözöttségében – tehát, ahogy mondom, a tudomány kedvelői felismerik, hogy a filozófia, amikor ilyenek találja a lelküket, halkán biztatja és igyekszik feloldozni, bebizonyítva neki, hogy csalóka a szemmel való látás, és csalóka a füllel és más érzékszervekkel való érzékelés, és rábeszélve, hogy szabaduljon fel hatalmukból, és csak annyira használja őket, amennyire feltétlenül szükséges, és buzdítva, hogy szedje össze magát és tömörüljön magában, és senki másnak ne higgyen, csak saját magának, amikor valamilyen önmagáért való létet érzlel magában; amit pedig mások által lát és ami más-más körülmények közt más-más, azt semmiképp se tartsa igaznak; ilyesmi minden, ami érzékelhető és látható, amit viszont a lélek lát, az csak gondolattal fogható meg és láthatatlan.”^[4]

[2] A püthagoreus zenei harmónia lélekkel való azonosítása nem képezi tárgyát tanulmányunknak, hiszen azt a kozmosz lelkeként megnevezett világlélekkel tartja azonosnak, az individuális lélek csupán annak a tökéletes zenei harmóniának a tökéletlen minimuma. (Timaiosz 41 e–42 d.)

[3] Az első érvtől az ellentétek létrehozásuk egymást: az élőből holt, a holtból élő (70 d–72 d). A második érvtől az anamnészis mítoszt tartalmazza, a léleknek tudása van olyan tartalmakról, amelyeket nem a fizikai világból ismer, tehát visszaemlékezik előző tartózkodási helyén megszerzett tudásra, az ideák világára (72 e–77 b). A harmadik a hasonlósági érvtől épít: a test hasonlít a szerte-foszló dolgokhoz, tehát elpusztuló, a lélek viszont az örök dolgokhoz vonzódik, tehát örök (78 b–84). A negyedik a részesezés elméletre épít: az ellentétek nem fogadják be egymást, a páros nem fogadja be a páratlant, tehát az élet nem fogadja be sosem a halált (102 a–107d). Az anamnészis érvtől és a részesezés érvtől egyben a formák létét is igazolja.

[4] Phaidón, 82e.

2. Az önmozgás

Ki kell térnünk a lélekképességek hármas osztályozásnak bevezetése előtt és miatt a lélek halhatatlansági érvei közül az „önmozgás-érvre”, amely a Phaidrosz című dialógusban található. Az érv röviden a következőképpen hangzik: amit más mozgat, az múlandó, tehát véges, ezzel szemben, ami önmagát mozgatja, az nem szorul rá semmilyen mozgatóra, tehát isteni, vagyis örök. A lélek éppen ilyen, nem szorul rá mozgatóra, hanem mozgat. A lélek ugyanakkor nem csupán az emberi cselekvés irányítója, hanem általában a mozgásoké. A Phaidrosz című dialógusban Platón megelepszik ezen logikai érv általi halhatatlansági bizonyítékkal. Egyetlen létező képes önmagát mozgatni: a lélek; a kívülről mozgatott test: élettelen.^[5] Ami önmagát mozgatja, az isteni, ami külső okra szorul rá, az nem isteni, tehát pusztuló. Az érvre még szükségünk lesz a lélek képességei közti hierarchikus rend, illetve az irracionális lélekrészek halandó minőségének igazolásakor.

A szaktudósok válasza ez esetben sem egységesek, ez lényegében a corpuson belül található ellenmondásoknak az eredménye. A Phaidón és a Phaidrosz dialógusokban a lélek halál utáni utazását és újjászületését érti a halhatatlanság alatt, állandó körforgást tételezve a világ és a „túlvilág” között. A Timaiosban azonban a lelkek a halál utáni létüket követően arra a bolygóra, csillagra térnek vissza, amelyből születtek, ottlétüket örökké tartó állapotként írja le, vagyis nem térnek vissza. Platón még a Timaiosban sem tagadja meg teljes mértékben a reinkarnációt, meghagyja büntetésként azoknak a lelkeknek, akik rút életet éltek.^[6]

Platón halhatatlanságról szóló gondolatai a reinkarnáció tanával hozhatók összefüggésbe. Az orfikus hagyomány szerint a lélek újjászületik minden egyes földi halált követően, és ez a körforgás soha meg nem álló folyamat, a lelkek a születés pillanatában minden előző életükre vonatkozó információt elveszítik, új életként élnek meg aktuális létüket.^[7] Platón ezt a tanítást átveszi, kiegészítve azt etikai mozzanatokkal. Attól függően, hogy milyen mértékben élt helyes életet a lélek, olyan testben születik majd újjá. A kevésbé szép vagy jó életet élők nyilván alantasabb létezési struktúrákban reinkarnálódhatnak. A Phaidónban konkrétan leírja, ki milyen teremtményként születik majd újjá, egyesekből számár, másokból farkas, míg a tisztességes polgárok hangyák vagy méhek formájában szülehetnek újjá.^[8] Doods figyelmeztet arra, hogy Platón szavait ez esetben nem szükséges komolysággal kezelni,^[9] inkább Platón humoraként érdemes értékelni azokat. A lelket egyöntetűen kizárólag racionálisnak minősíti a Phaidónban, tehát annak újjászületése is csak tisztán racionális létezőkben

[5] Bene, 2007, 81.

[6] A korai dialógusokban a halhatatlanság a lélek folytonos utazását jelenti a két világ között, a Timaiosban viszont nyugvó, boldog öröklétet a formák dimenziójában. (Timaios, 41 e–42 d.)

[7] Reale, 2008, 42.

[8] Phaidón, 81 e–82 b.

[9] Doods, 2002, 174.

lehetséges, az állati lelkek nyilván nem tartozhatnak ezek közé. Meglátásom szerint Platón ezen megjegyzései valójában mégis komolyan veendő, még ha nem is érdemes szó szerint érteni azokat, előrevetítik a lélek bűneivel és tévedéseivel járó probléma megkerülhetetlenségét.

Platónt talán már a Phaidón megírásakor foglalkoztathatta a lélek nem racionális minőségének a gondolata, mint ami felelős lehet a hibás tettekért, a morális rosszért. Léteznie kell logikus magyarázatnak a különböző életminőségek változatosságára, hogy egyesek bölcssek, mások balgák, vagy éppen ostobák. A kiváló élethez egyetlen feltételnek kell teljesülnie, az ész dominanciájának, vezetésének. Platón a szókratészi hagyomány alapján a lelket tisztán racionálisnak tekinti, így nem képes számot adni az ésszel ellentétes mozgásokra. Nem mindenki válik ugyanis bölccsé, többen maradnak életük során tudatlanok. Az individuális lelkek különbözősége és a bölcssek ritkasága ráébreszti Platónt a lélek definíciójának pontatlanságára. A lelkek különböző testben való újjászületésének állítása éppen ennek a pontosítási igénynek valamiféle előzménye lehet. Mi az oka azon észellenes tetteknek,^[10] melyek eredményeként alantasabb létformában születik valaki újjá? Maga a racionális lélek nyilván nem indukálhat ilyen tetteket, ahogyan kizárólag csak a test sem. Kell tehát magyarázatot találni a bűnök eredőjének, a különböző létezőkben való újjászületési oknak, a halál után és előtt is megmaradó különbözőségeknek az individuális lelkek tekintetében.^[11]

3. Az egységességből következő problémák

A Phaidónban a tisztán ésszel azonos lélek botlásait kizárólag az ésszel magyarázhatta, így a lélek minden mozgását, a tévedéseket is az észből vezette el. De ez kissé zavarba ejtő, hiszen a lélek racionális, a tévedés pedig lévén hiba, nem lehet racionális, éppen ellenkezőleg, irracionális. De racionális ok csak racionális okozattal járhat. Tehát, ha a lélek tisztán racionális, nem lehet oka az irracionális mozgásoknak. Ha a lélekben csak racionális minőség lakik, minden mozgása racionális lesz, még ha a legszégyenletesebb tettről van is szó. Ezt az ellentmondást Platón a Phaidónban a test-lélek dualizmusával próbálta helyreigazítani. A tévedéseket egyszerűen azzal magyarázta, hogy a lélek a test börtönében állandó jelleggel ki van téve a hibák halmozásának. A lélek bár racionális, egy testi burok gátolja teljességében pompázni. A tévedésekért tehát a testi mívtoltot okolja. Javaslatára szerint legsikeresebben a halál segítségével szabadulhatunk meg a test okozta gyötrelmekről, a földi életünkben az intel-

[10] Az erkölcsi rossz körébe tartoznak a görög filozófiában a tévedések is, pl. a megismerési folyamatban tapasztalható hibák; az érzékszervi csalódás és egy durva morálisan elítélendő tett között nem tesznek e tekintetben különbséget, mindegyik a lélek tévedése, mindegyik rossz.

[11] Phaidroszban a halál után a szárnyát veszített lelkek utazásának leírásakor kiderül, hogy nem minden lélek jut azonos magassáig, tehát a lelkek között minőségbeli különbözőségek mutatkoznak.

lektuális szemlélődés és a testi dolgoktól való elfordulás lehet az egyetlen út. Annak megítélése, hogy a halál utáni életben ki, milyen létformában születik újjá, a földi életben eltöltött életminősége fogja eldönteni. A következő életünk a régi önmagunkról kiállítandó morális summázatban fog esszencializálódni egy morális ítélet formájában. A tanítás természetesen nem kizárólag platóni, hiszen már a püthagoreus hagyomány is magáénak ismeri a reinkarnáció tanát, éppen a platónihoz hasonló etikai megfontolásokkal kiegészítve.^[12]

A Phaidónban a szókratészi racionális lélek definíciójával találkozunk, amelynek legfőbb célja a jó, azaz az eszes élet, de ezt a racionális állapotot csak akkor érheti el, ha a testi zavaroktól megszabadul, önfegyelmet gyakorol, vagy a halált választja. A rosszat ebben a konstrukcióban a test és a külvilág bosszantó jelenlétével magyarázza, de látni fogjuk, hogy a későbbiekben nem elégszik meg ennyivel, a kellemetlenségek okaként nem a külvilágot és a testet, hanem egy a lélekben, a tudatban^[13] fellelhető motívumot fogja megnevezni, amely logikus magyarázattal fog szolgálni az erkölcsi hibákra is.

4. A tudás az egységes lélek egyetlen erénye és az ebből fakadó problémák

A lélek ész, *nousz*, *logosz* és erénye a tudás; egységességét éppen a tudás erényéből érthetjük meg. A tudást az ember csupán egyetlen képessége, az esze révén gyakorolhatja és érheti el, ezért feltételezhette Szókratész, hogy a lélek is csupán egyetlen minőséggel, képességgel rendelkezhet. Platón ez a definíció kissé zavarba ejthette, a léleknek ugyanis számos olyan tulajdonságát, mozgását megnevezi, amelyek szintén pozitívak, de nem azonosak a tudással. Ebből kifolyólag a lélek nyilván nem lehet csupán egységes, tehát az ész mellett bírnia kell olyan minőségét, képességét, amely a tudás mellett más erényekre is magyarázatot ad. A lélek összetetté tételének további haszna, hogy a rossz cselekedetek oka már nem csupán a fizikai létezőkre ruházható, maga a lélek is okolható. További hozadék, hogy Platón így valóban helyes indoklását adhatja a lélek különböző minőségű testekben való újjászületésének is. Nem a világ, hanem a lélek lesz a felelős az összes cselekedetért, így az újjászületésért is.

Platón egy adott ponton felismeri, hogy az érzelmeknek, és különösen az ártó szenvedélyeknek szükséges magyarázatát adnia, és az indoklás esetében az észnek nem tulajdoníthat szerepet. Amennyiben a lélek kizárólag intellektuális képességgel van felruházva, akkor a gyermekkori tudatlanságot, miként a felnőttkori hibákat is a lélek helyes funkcióira kell visszavezetnie, ami viszont lehetetlen. A hibákért felelős lélekképességek felismerése nyilván már a korai dialógusokban is ott lappang, de a konkrét probléma kifejtése és értelmezése a Platón *akméja* idején keletkezett Phaidrosz, de legfőképpen az Állam dialógusban történik meg.

[12] Püthagoreus reinkarnációhoz ld. még: Kirk – Raven – Schopfield, 1998, 326–330.

[13] Doods, 2002, 172.

A háromosztatú lélek tana mellett Platón teljes tevékenysége idején ki is tartott, hiszen azzal még az egyik utolsó dialógusának tartott Timaiosban is találkozunk. Fontos itt leszögeznünk, hogy a lélek irracionális mozgásainak, képességeinek definiálása, majd ezek erényeinek (*areté*) megnevezése meghatározottabban platóni eredetű, sem a preszókratikus bölcseknél, sem a szofistáknál, de még Szókratésznél sem találoztunk az irracionális lélektani elem bevezetésével. Doods megállapítását el lehet fogadni, miszerint a platóni filozófia nem teljes pompájában pattant ki Platón fejéből, hanem organikus fejlődés eredménye,^[14] és ennek egyik legkézenfekvőbb bizonyítéka éppen az irracionális tanának lélek mozgások bevezetése.

Az athéni demokrácia hanyatlása feltehetően közrejátszhatott Platón lélektanának ezen elég radikálisnak tekinthető megváltoztatásában. A racionális erények alapján ténykedő polisz polgárok a peloponnészoszi háború utolsó éveiben és az azt követő időszakban határozottan irracionális lépéssorok sokaságát tanúsították. Elég csupán egyetlen példát említenünk: Szókratész igaztalan elítélése és kivégzése nyilván nem a *logosz-pszükhé* mozgásaival magyarázható. Platón a történések logikus magyarázataként vezethette be a lélek irracionális mozgásainak tanát. Ez lehet tehát az egyik oka az értelem nélküli lélekminőségek megnevezésének. A megváltozott, romlott politikai helyzet arra készítette a filozófust, hogy az emberi képességek tanát újra értékelje és a tettek motívumainak konkrét magyarázatát adja.

Nyilvánvaló, hogy a lélek ész és egységes minőségét Platón pontosítani kényszerült, az erények plurális jellege miatt és a lélek tévedéseinek és észellenességeinek tisztázása végett. Az ész mellé bevezeti tehát az irracionális minőségeket, de mindezt csak annak az árán teheti meg, hogy feladja a lélek egységességét, három lélekképességet határoz meg, egy racionálisat és két irracionálisat. Az előbbit megtartva pusztulatlanak, az utóbbiakat halandónak.

A továbbiakban lássuk miként nevezi meg ezen képességeket, és mit ért munkájuk alatt.

III. A HÁROMOSZTATÚ LÉLEK

Platón tehát három lélekképességet határoz meg, egy racionálisat és két irracionálisat. A Phaidónban még a gyönyörök szerint látjuk a hármas^[15] felosztást, az Államban már a képességek munkája és a hozzájuk tartozó erények^[16] szerint, a Timaiosban pedig a testben való lokalizálásuk szerint.^[17]

[14] Uo. 166.

[15] Phaidón, 83 b–e.

[16] Állam, 585 d–e.

[17] Timaios, 44 d; 69 d 7–70 a 7.

Máig tartó vita, hogy vajon részekről, vagy képességekről beszélt-e Plátón a lélek mozgásainak definiálásakor. Egyesek a Phaidrosz és az Állam szövegei alapján a racionális lélek és annak valamiféle tökéletlen kevéssé jól működő mozgásaiként definiálják a két irracionális lélekképességet,^[18] mások viszont a Timaioszból ismert testen belüli elhelyezésük miatt inkább önálló és egymástól különálló életet élő lélekrészeket értenek a három lélek minőség alatt.^[19] Nehéz eldönteni a két állásfoglalás közül, melyik a helyes, de tény, hogy Plátón dialógusai mindkét olvasatot igazolják.

Láttuk, hogy a Phaidroszban a lélek egyszerűségét hangsúlyozza, az Államban és a Phaidroszban viszont a testben élő lélek állapotait világítja meg, milyen hátráltató elemek találhatók magában a lélekben, amelyek a bölcsesség iránti vonzalmat gátolják. A lélekképességek hármas minőségét a fogathasonlat mutatja legszemléletesebben. „Hasonlítsuk a lelket a szárnyas fogat és a kocsisa együttes képességéhez. Az istenek lovai és hajtójuk maguk is derekak és derék szülőktől valók; a többieknél viszont keveredés van. Először is a mi vezetőnk kettős fogatot hajt, s lovai közül az egyik szép és derék, és ilyen fajtából való; a másik éppen ellenkező fajtából és ellenkező jellemű: nehéz hát és bajos itt nálunk a gyeplő kezelése. De hogy miért beszélünk halandó és halhatatlan élőlényről, azt kell megpróbálnunk kifejtetni.”^[20]

A lélek vezérlő részét *hégémonikonnak*, néha *nousznak*, az idulatost *thümetikonnak*, a vágyódót *epithümethikonnak* nevezi, később a Törvényekben, az Államban pedig a vezérlőt hol *daimónnak*, hol *logosszal* élőnek titulálja.

Az Államban, ami valószínűleg későbbi keltezésű a Phaidrosz dialógusnál, már határozottabb képet kapunk a lélek képességeinek minőségeiről, funkciójukról és mozgató tárgyukról. Itt az irracionális lélekmozgásokat, mint állapotokat, és hátramoszdítókat említi.

„Amiként az Állam három csoportra oszlik, az egyéni léleknek is három része van, és szerintem ehhez a józan ész szolgáltatja a második bizonyítékot. ... Mivel három lélekrész van, azt hiszem ezek gyönyöre is háromféle. Mindegyiknek megvan a maga sajátos gyönyöre, vágya és hasonlóképpen uralmi formája is. ... Az első rész – így mondjuk –, amivel az ember megért valamit, a második, amivel indulatoskodik, a harmadik rész sokféle fajtájú, úgyhogy jellegét nem tudjuk egyetlen névvel megjelölni, hanem arról neveztük el, ami épp a döntő és legerősebb sajátsága: vágyódó résznek hívjuk hevessége miatt, ahogyan az ételt, italt és a szerelmeskedést kívánja, s mindazt, ami ezekkel jár; és pénzsóvárnak is

[18] Taylor és Burnet az alogon képességek funkciójának külön lélekrészekkel való megnevezése esetében azt feltételezi, hogy azt Plátón a püthagoreus pszichológiából veszi át, éppen a lélek nem helyes mozgásainak magyarázataként. Ezt azonban nehezen lehet igazolni, hiszen erre nincsenek megfelelő szövegeink.

[19] Ld. Sorabji, 2002.

[20] Phaidrosz, 246 b.

hívjuk, mivel az efféle vágyakat leginkább pénzzel lehet kielégíteni.”^[21] ... „Kinek-kinek a lelkében vagy ez, vagy az a lélekrész uralkodik, ahogy éppen adódik.”^[22]

Az idézett részlet nem csupán a három képesség megnevezése miatt lényeges. Kiderült, hogy az alsóbb két rész vágyának tárgya a hamis értékek, a racionális az egyedüli valóban jó. Mi is a gyönyör? Hiányok, ürességek jóllakatása, kielégítése.^[23] A két alsóbb lélekképesség az indulat és a vágy, azonban soha nem lesz képes eltelni, hiszen egyfelől esztelenek és ezért tárgyak, amiket megcélznak, múlandó, változó, ezért tartós örömet nem szolgáltathatnak. Ezzel szemben a felsőbb lélekképesség lévén eszes és a tudás szomjúságát oltja, az örök értékeket keresi, a formákat kutatja, ezek megértését, megismerését követően olyan gyönyörre tehet szert a lélek, mely öröm nem múló minőségű, ez az intellektuális gyönyör. A fent idézett szakasz folytatásaként Platón éppen ezen öröm minőségét definiálja. A lélek képességeinek hierarchikus sorát az örömet adó tárgyak szerint definiálja, vagyis a lelket mozgató dolgok szerint: „Mit gondolsz melyik fajta részesül inkább a tiszta létezőből: az ilyenek, mint a kenyér, ital és minden másfajta táplálék; vagy az ilyenek, mint helyes vélemény, igaz tudás, ész; egyszóval mindenféle erény? Ezt ítél meg: ami az örök állandóhoz, a halhatatlanhoz, az igazsághoz tartozik és maga is olyan lényegű és abban keletkezett – ez magasabb rendűnek tetszik neked, mint az, ami a mindig változóhoz, halandóhoz tartozik, és maga is ilyen jellegű és ebben keletkezett? Az örök állandó lényegből a megismerés létesül, és nem holmi étel. ... ugye az, ami magasabb dolgokkal van eltöltve és maga is magasabb lényegű, annak eltöltődése is magasabb rendű, mint annak, ami alacsonyabb rendűekkel töltődik be, és maga is alacsonyabb rendű... Ha a természeti dolgokkal eltöltődés édes, akkor az igaz létezőkkel való igazi eltöltődés mennyivel igazibb, valóbb gyönyörrel jár.”^[24] A lélek az igazi létezők keresésekor a legtartósabb örömeire tehet szert, az irracionális részek csupán múló gyönyöröket adhatnak, alsóbb értékeket céloznak, alsóbbrendűek is.

Vajon munkájukkal mi történik a halál után? Tovább mozognak, vagy a racionális lélekbe felszívódnak? Jelen vannak-e az újjászülető lélekben? Ezzel a problémával is számol Platón. Igaz, a *Phaidroszban* a lélek halhatatlan minőségét hangsúlyozta, de már foglalkozik az értelem nélküli mozgásokkal, abban a kontextusban tehát minden eleme a léleknek halhatatlan, az irracionális lélekrészek együtt élnek a racionálissal, tehát a *Phaidroszban* a lélek már akkor rendelkezik mindhárom minőséggel, mielőtt testet ölt a földi létben; a fogathasonlatból ismert három képesség a lélek sajátos örök diszpozícióit mutatja be. Ez a megállapítás viszont eléggé ellentétben áll az *Államban* és a *Timaioszban* találhatóakkal.

[21] *Állam*, 580 d-581 a.

[22] *Uo.* 581 c.

[23] *Uo.* 585 b.

[24] *Uo.* 585 c-e.

A Timaiosz dialógusban már az is rögzítésre kerül, hogy az alsóbb lélekrészek nem lehetnek halhatatlanok. A Timaioszban a világlélek megalkotását követően a keverőedény faláról lekapargatott maradékokból születik az individuális lélek, ám érdekes módon nem a teremtő, hanem az általa teremtett istenek alkotják azt meg. Ennek az a magyarázata, hogy a teremtő kizárólag olyan létezőket alkot, amelyek örök léttel bírnak, ezért engedi át az ember teljes megalkotásának munkáját a *démiurgosz* a teremtett istenekre. Platón így képes racionális magyarázattal előállni az ember tökéletlenségére.^[25] Az istenek pedig két halandó lélekrészt adnak az örök lélekhez, amelyek a lélek szolgálaként fognak működni.^[26] „Azok pedig, őt utánozva és átvéve a lélek halhatatlan magvát, halandó testet formáltak köréje, s így az egész testet kocsi gyanánt adták neki s benne a léleknek másik nemét: a halandót illesztették hozzá, amelynek szörnyű és szükségyszerű állapotai vannak: először is a gyönyör, a rossz legerősebb csalátke; továbbá a fájdalom, amely visszatart a jótól; majd a vakmerőség és a félelem e két esztelen tanácsadó; a harag, mely oly nehezen csillapítható; a könnyen félrevezethető remény; mindezeket összevegyítve az értelem nélküli lélekrészekkel s a mindenre elszánt szerelmi vággyal, a szükségnek megfelelően összerakták a léleknek halandó nemét..”

A szöveg világosan fogalmaz, az irracionális lélekrészek halandók. A lélek három képességéből kettő tehát nem éli túl a halált. Ezen megállapítás alapján joggal merül fel a kérdés, hogy a racionális lélek halhatatlanságát ez nem befolyásolja-e? Mi a biztosítéka annak, hogy a lélek mégis örökléttel bír? Mi a magyarázata az irracionális lélekrészek halálra ítéelésének?

Emlékezzünk az önmozgással igazolt halhatatlansági érvre. Az irracionális lélekrészek nem rendelkeznek saját belső tárggyal mozgó okként, ezért hasonló létezési kategóriába esnek, mint a test, tehát pusztulók. Ez összhangot mutat a Phaidroszban található önmagát mozgó lélek definícióval. A racionális lélek lesz az egyedüli, ami önmozgással bír, ezért halhatatlan. Az irracionális lélekrészek nem rontják le oly mértékben a racionális lelket, hogy az pusztulóvá váljon, külön életük van, még ha ez további nehézségeket is okoz, ahogy később látni fogjuk. Az irracionális lélekrészek pusztulásának magyarázatát a platóni etikában fogjuk megtalálni. A lélek halál utáni létét nem zavarhatják a fizikai léthez kötődő mozgások, vágyak, indulatok. A halál pillanatában elveszíti e képességeit és megkezd a morális ítélet függvényében kiérdemelt életét.

[25] Timaiosz, 41 e.

[26] Uo. 90 a-c.

IV. A HÁROMOSZTATÚ LÉLEK DEFINÍCIÓJÁNAK PONTOSÍTÁSA: A LÉLEKRÉSZEK EGYMÁS KÖZTI KONFLIKTUSA

A lélekrészek valójában két osztályt mutatnak, a racionálist és az irracionálist, ez azonban nem járhat személyiséghasadással, hiszen az irracionális lélekrész és a racionális lélek-képességek nem külön életet élnek, hanem valamiféle együtt mozgást mutatnak. A lélek vezérlő minősége, a *logosz* irányító szerepet is betölt a megismerés mellett, az irracionális és halandó minőségei pedig, bár élnek önálló életet a vezérlőtől, de valójában a racionális lélek irányítására szorulnak.

A lélekképességek tanának bevezetése egész filozófiájára hatással volt, különösen az etikára. A görög filozófiai hagyomány szerint minden létezőnek a lényegét a funkciója határozza meg. Ha a funkciója helyesen működik, akkor az adott létező a kiválóságának dimenzióját mutatja, vagyis eléri saját erényét (*areté*). Az erény szavunk sajnos nem fedeli el azt a jelentést, amit a görög *areté* kifejez, szerencsésebb volna kiválóságnak fordítani, eszerint erénye lehet egy lónak a gyorsaság, vagy egy péknek a finom pékáru elkészítése, de akár egy tárgy is rendelkezhet erénnyel. A lélek amennyiben csupán racionális minőséget birtokol, abban az esetben egy kiválóságot tudhat magáénak céljaként, ez nem más, mint a tudás. (Ez a szókratészi etika hatása.) Minden, ami nem a tudás körébe esik, nem is lehet erénye a léleknek. Csakhogy ez a definíció leszűkíti ama javaknak a körét, amit egy ember belső értéként még birtokolhat, mint a szeretet vagy a művészi, esetleg sportbeli tehetség, vagy például a bátorság. Platónnak tehát számolnia kell azon kiválóságokkal is, melyek nem az ésszel szerezhetőek meg, de erények, ezért szükséges bevezetnie az irracionális lélekrészeket. Az irracionális mozgások elismerése további hasznot is hoz, a lélek tévedéseire logikus magyarázattal szolgálhat, hiszen irracionális ok csak irracionális okozatot hozhat létre, a hibákért nem az ész lesz felelős. Ha az irracionális képesség helyesen működik, az nem jár tévedéssel, akkor erényt valósít meg, amikor még nincs az erény közelében, akkor könnyedén okoz kellemetlenségeket, tévedéseket, a morális rosszat. A hibákkal a lélek racionális minősége nem hozható összefüggésbe.

a) Az irracionális lélekrészek konfliktusa

Két konfliktus lehetséges: a racionális lélek és az irracionális lélek konfliktusa, illetve a két irracionális lélek egymás közti konfliktusa.

Nem kérdés, hogy a legnagyobb feszültség a vezérlő lélekrész és az irracionális részek között feltételezhető, a vágyak és indulatok kordában tartásánál a neveléssel érhetünk el sikereket, valamint a bölcs férfiak társaságából következő nyugalommal, de legfőképpen a tudással.^[27] Való igaz, egy bosszantó indu-

[27] „Mert úgy látom, a többiek nem veszik észre, hogy azok, akik helyes módon foglalkoznak a filozófiával, nem készülnek semmi másra, csupán arra, hogy meghalnak és halottak lesznek. Ha tehát ez igaz, bizony oktalanság volna, ha ők, akik egész életükben nem vágyakoztak semmi másra,

lat lefékezése sok esetben egy-egy józan gondolat segítségével csillapítható le, hasonló módon a vágy esetében, gondoljunk csak a dohányzó ismerőseinkre, akik éppen leszokóban vannak, az ész parancsa alapján bírják ki, hogy nem gyújtanak rá, ha viszont igen, akkor az ész felett győzött a vágy.

Megválaszolásra váró kérdés, hogy az irracionális képességek hatnak-e egymásra, és ha igen miként. Nyilvánvaló, hogy a lélek értelmes irányító része korrigálja a vágy és az indulat okozta feszültségeket, tehát hatással van a két irracionális lélekrészre, de abban nincs egyértelmű állásfoglalás, hogy a két utóbbi rész milyen kapcsolatban áll egymással. Mi történik akkor, ha a két irracionális lélekrész ellentétbe kerül egymással? Meglátásom szerint itt mélylélektani elemzésekre kell gondolnunk, pszichiátriai betegségekre, amikor mondjuk egy szorongását alkohollal vagy droggal próbálja valaki csillapítani. Platón bizonyos módon felismeri a problémát, de kevésbé fejt ki azt. Az Államban ezt olvashatjuk:

„Hallottam egyszer valamit és hiszek is benne, Leontinosz, Aglaion fia Peiraiozból visszajövet hullákat látott a hóhérnál, és szerette volna megszemlélni őket, viszont ugyanakkor irtózott is és elfordult tőlük; majd darab ideig tusakodott magában, elfödte arcát, de végül mégis leigázta a vágy: szemét kimeresztve, odaszaladt a hullákhoz, mondván: Íme, hitványak, töltekezzetek el e szépséges látvánnyal! ... Ez a történet azt bizonyítja, hogy a harag olykor tusa-kodik a vágygal, vagyis a kettő nem lehet ugyanaz.”^[28]

Ezzel a példával végképp igazolást nyújthat Platón arra, hogy az eszes lélek nem tehető felelőssé az irracionális hibákért, azaz a rosszért. A kíváncsi szemeket próbálta ugyan visszafogni, de nem sikerült, ugyanis a vágy és az indulat túllontúl jelen volt a lélekben az adott pillanatban. Sem a test, sem az eszes lélek nem felelős tehát, hanem a lélek önmagával folytatott viaskodása, harca eredményezi a kellemetlen mozgásokat, amiket a platóni etika a rosszal azonosít.

A Phaidónban rögzült test-lélek dualizmusának feloldására vezethette be Platón a képességek egymáshoz, egymás közti konfliktusának tanát, a test irányítását a vezérlő lélekrész végzi, de nem teljes egészében a két irracionális, pusztuló lelki minőség nagyobb feladatot kap ebben. A dualizmus okozta szakadék feltöltését azonban már nem végezte el.

V. ÖSSZEGZÉS

A szaktudósok véleménye megoszlik annak megítélésében, hogy valóban szükséges volt-e Platónnak bevezetnie az irracionális képességeket a rossz tettek motivációjaként. A korai Prótagorász és Gorgiász dialógusokban a fegyelmezetlenség (*akraszia*) bevezetésével Platón megkerülte az értelem nélküli mozgások

csupán erre, amikor végül eljön, riadozzanak attól, amire régóta vágyakoznak és készülnek.” (Phaidón, 64 a.)

[28] Állam, 439 e–440b, 505 d–e.

problémáját, hiszen az ész tévedést, a hibás vélekedést nevezte meg a rossz forrásaként. Ezt a hagyományt a sztoikus filozófia első korszakának filozófusai fogják követni, a tisztán racionális minőségű lélek definíciót fogadva el és vezetve le belőle minden lélekmozgást, az észelleneseket is.

Az Államban pedig már az ész mellett konkrét forrásokat is megnevez, az irracionális képességeket, a cselekvések mozgatóiként. Ennek a hagyománynak szintén lesz követője a sztoikus filozófiában, a középső sztoa legismertebb képviselője Poszeidóniosz éppen ezen platóni tant fogja követni.

Platón lélektanát azért tekintem kísérletnek, mert valójában csupán kerülgeti azt a problémát, amelyet a hellenizmus időszakában dolgoznak ki a bölcseledők: vajon a lélek minden mozgása, az irracionális mozgások is kognitívek-e, vagy csak az előbbiek tekinthetők annak. A probléma a fent említett sztoikus mozgalmon belül kulminálódott Khrüszipposz és Poszeidóniosz vitájaként a szenvedélyek eredetéről, de ennek felfejtése már nem képezi tárgyát tanulmányunknak.

IRODALOM

- Bene László (2007): Klasszikus kori filozófia. In: Boros Gábor (szerk.): *Filozófia*. Akadémiai Kiadó.
- Burnet (1928): *From Thales to Plato*. Macmillan Co. Of Canada.
- Doods, E. R. (2002): *A görögség és az irracionálisítás*. Gond-Palatinus.
- Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M. (1998): *A preszókratikus filozófusok*. Atlantisz.
- Platón (1984): *Összes művei*. Európa.
- Reale, Giovanni (2008): *Istoria filosofiei antice 1. Platon is Academia antica*. Galaxia Guttemberg.
- Reale, Giovanni (2009): *Istoria filosofiei antice 3. Platon is Academia antica*. Galaxia Guttemberg.
- Solomon, Robert (ed.) (2003): *What Is an Emotion?* Oxford.
- Sorabji, R. (2002): *Emotion and Peace of Mind*. Oxford.
- Taylor, A. E. (1997): *Platón*. Osiris.

•
Zilzer Gyula: Gáz XXII, 1932